

Zogende vrouw met een baard

dr. A.T.M. Vehoeven *gynaecoloog np* (atmverhoeven1@gmail.com)

Wie dit schilderij in het Prado Museum in Madridⁱ bekijkt, vraagt zich af welke speling van de natuur hier wordt afgebeeld: een raadselachtige combinatie van virilisatie en borstvoeding. De historische en pathofysiologische inzichten passen de revue.

La mujer barbudaⁱⁱ werd in 1631 geschilderd door de Spanjaard José de Ribera (1591-1652)ⁱⁱⁱ in opdracht van Ferdinand II (1570-1637)^{iv}, onderkoning van Napels, destijds onderdeel van het Spaanse Rijk. Het is een van de meest verbazingwekkende werken uit de Europese barokkunst. De Ribera was een representant van Caravaggio's naturalisme, bekend door het contrast, het spel van licht en schaduw. Hij schilderde rauw realistisch zoals afbeeldingen van martelingen en anatomische afwijkingen.^v De Ribera wordt gezien als een van de grote kunstschilders van de Spaanse Gouden Eeuw.^{vi} Op de twee marmeren platen rechtsonder in het schilderij staat in het Latijn: *'Kijk, een groot wonder der natuur. Magdalena Ventura van de stad Acumulus in Samnium in de volkstaal Abruzzo in het koninkrijk Napels, 52 jaar oud en wat ongewoon is toen zij 37 jaar was begon zij tekenen van vermannelijking te krijgen en verscheen een volle baard zodat het schijnt eerder van een bebaarde man dan van een vrouw die eerder drie zonen verloor die ze baarde voor haar echtgenoot Felici de Amici, die je naast haar ziet. Jozef de Ribera, een Spanjaard, getekend door het kruis van Christus,^{vii} een tweede Apelles^{viii} in zijn tijd, in opdracht van de derde hertog Ferdinand II van Alcala, Onderkoning van Napels, schilderde op een bewonderenswaardige levensechte manier. 13 Maart 1631'*

Magdalena Ventura heeft een kalend voorhoofd, een mannelijk gezicht, een overdadige baard, een grove huid en grote handen. Zij toont een gestuwde onbehaarde borst, die erg naar het midden neigt, en een kind vlak bij haar

tepel met een grote tepelhof. Op de steen rechts ligt een draadklos en de knop van een staf.

Interpretatie

Bebaarde vrouwen werden in de late middeleeuwen veelal als heks beschouwd en stierven dan op de brandstapel. In de 19e en 20e eeuw werden ze als rareiteit in circussen tegen betaling tentoongesteld. In het schilderij is het opvallend dat de borst mediaan is afgebeeld, en er ondanks virilisatie geen sprake is van enige involutie noch van beharing daarvan.^{ix} De Ribera was een veel te goed schilder om dit zo af te beelden. Hij is juist bekend vanwege zijn realistische weergave van de menselijke wonderbaarlijkheden en gruwelijkheden met correcte anatomische details.¹ Daarom wordt door kunsthistorici aangenomen dat De Ribera de artistieke vrijheid heeft genomen de vrouwelijkheid van Magdalena symbolisch te onderstrepen door haar een kind de borst te laten geven. Deze boodschap wordt nog versterkt door de afbeelding van een draadklos en de knop van een staf rechts, als symbolen van huiselijkheid en vrouwelijkheid.

Ontstaan virilisatie

Is virilisatie ontstaan in de zwangerschap? De indruk wordt gewekt - zonder dat dit in de bronnen wordt bevestigd - dat zij haar eigen kind de borst geeft. In dat geval moet de overdadige baardgroei al ruim voor deze zwangerschap zijn ontstaan, omdat in de zwangerschap ontstane virilisatie in tegenstelling tot bij niet-zwangeren slechts een matig hirsutisme veroorzaakt.² Dat komt door een verhoogde androgenenbinding vanwege een verhoogde SHBG-synthese en omdat verhoogde progesteronspiegels androgenen van de androgenreceptoren verdrijven en de placenta bovendien in staat is door aromatisering androgenen in oestrogenen om te zetten. Wel is het mogelijk dat de virilisatie begonnen is in haar (voor-)laatste zwangerschap op 37-jarige leeftijd.

Foto: Jozef Sedmak | Dreamstime.com

De mate van virilisatie, met name de ruige baard, maakt aannemelijk dat deze berust op een langdurig androgenoverschot bij iemand die zich jarenlang niet schoor.

Bij virilisatie behoeven de verhoogde androgenenspiegels de ovulatie niet te verhinderen, maar bij zeer hoge spiegels is dat wel waarschijnlijk. Wel kunnen zij een zekere involutie en beharing van de borsten bewerkstelligen waarbij lactatie extreem zeldzaam is bij hoge androgenenspiegels.³ De omvang van de virilisatiekenmerken bij Magdalena pleit tegen een begin tijdens een recente zwangerschap, als men al aan zou nemen dat zij op 52-jarige leeftijd nog een kind kreeg.

Oorzaken van virilisatie in zwangerschap en kraambed

Bij virilisatie in de zwangerschap in een tijd zonder exogene anabole steroïden denkt men op de eerste plaats aan benigne hormoonproducerende ovariumtumoren^x en ovariumtumoren met hormoonproducerend stroma.^{xi} ⁴ Bij de laatste groep wordt virilisatie in de zwangerschap veroorzaakt door luteïnisatie van ovariële theca-stromacellen. Het ovarium 'beschouwt' de tumor-groei dan als een rijpende follikel.² De virilisatiekenmerken door een ovariumtumor in de zwangerschap betreffen hirsutisme met een mannelijk beharingspatroon, acne, kleinere borsten, clitorisvergroting, libidotoename en een lagere stem. Afgezien van die lagere stem verdwijnen de symptomen na tumorextirpatie. De omvang van de baard pleit tegen een zich pas tijdens

de zwangerschap manifesterende viriliserende ovariumtumor.

Als tweede mogelijkheid denke men aan een voorbijaande virilisatie in de zwangerschap. Klinisch gezien kan men de zwangerschap beschouwen als een voorbijaande mild viriliserende status. Met name vrouwen met polycysteus ovariumsyndroom (PCOS) hebben een verhoogde kans op virilisatie ten gevolge van duidelijke hyperplasie en luteïnisatie van ovariële thecacellen. Dan is er slechts sprake van een matig hirsutisme.⁵ Wel dringt de mogelijkheid van PCOS zich speciaal op omdat daar bij passen: met de leeftijd afnemende klachten veroorzaakt door het androgenenoverschot, het regelmatig worden van de menstruele cyclus en een late menopauze. Dit laatste door een selectieve verrijking van genen die beter in staat zijn tot DNA-herstel. Daarom hebben zij op oudere leeftijd wellicht gezondere eicellen. Dat Magdalena haar drie kinderen verloor zou kunnen passen bij aan PCOS gerelateerde zwangerschapscomplicaties als diabetes mellitus, hypertensie en prematuriteit.⁶

Als derde mogelijkheid komt bijnierpathologie in aanmerking. Postnatale tumoren of hyperplasie van de bijnierschors kunnen bij meisjes virilisatie opwekken, zoals de ziekte van Cushing (acromegalie en basofiel hypofyseadenoom), een benigne bijnierschorstumor (adenoom; syndroom van Cushing). Bij een op latere leeftijd, plotseling ontstaan ernstig hirsutisme is meestal sprake van een androgeenproducerende bijniertumor. Zeer vaak zullen deze vrouwen echter niet zwanger worden vanwege een verstoorde gonadotropinen-uitscheiding. Tegen een congenitale bijnierhyperplasie pleit dat zij kinderen heeft gehad. Tegen een postnatale bijniertumor pleit dat zij geen cushingruiterlijk vertoont. Een onbehandelde bijniertumor maakt een zwangerschap zeer onwaarschijnlijk.

Menopauze en laatste kind

Is dit wel Magdalena's kind, ze is immers 52? De natuurlijke menopauzeleeftijd van gehuwde vrouwen met minstens een kind is 50,10 +/- 4,16 (SD 32 tot 62).⁷ De laatste geboorte vindt gemiddeld tien jaar voor de meno-

pauze plaats.⁸ Historische data over de leeftijd bij de geboorte van het laatste kind tonen dat het niet uitgesloten maar wel zeer onwaarschijnlijk is dat dit haar eigen kind betreft.⁹ Temeer omdat de menopauzeleeftijd mogelijk afhangt van leefstijl, BMI, geboortegewicht en voeding in de jeugd. In een twintigste eeuws cohort-onderzoek in Noorwegen bleek een stijging van 2,8 jaar in 30 jaar.¹⁰ Het is plausibel dat deze invloeden rond 1600, toen maar 28% van de vrouwen 50 jaar oud werd, ook een rol speelden.

Conclusie

Speculatie blijft welke aandoening hier speelde. De afbeelding en de bijbehorende tekst geven onvoldoende informatie over de oorzaak van het hirsutisme bij deze vrouw. Het is zelfs onbekend of haar zwangerschap wel van recente datum was. Op grond van haar 52-jarige leeftijd was dat niet onmogelijk, maar wel zeer onwaarschijnlijk. Zeer wel mogelijk is 'het kind aan de borst' een symbolische toevoeging van de kunstenaar om te benadrukken dat het een vrouw betreft.

Het is mogelijk dat de virilisatie ontstaan is in haar waarschijnlijk laatste zwangerschap op 37-jarige leeftijd door een benigne androgenenproducerende ovariumtumor waardoor in de daaropvolgende vijftien jaar deze ernstige vermannelijking kon ontstaan.

Daarentegen behoort PCOS ook tot de mogelijke oorzaken van dit beeld vanwege het - daarbij passend - verlies van drie kinderen aan zwangerschapscomplicaties en het herstel van de ovulatie op latere leeftijd.

Bij een op latere leeftijd ontstaan ernstig hirsutisme is meestal sprake van een androgenen producerende bijniertumor. Het blijft twijfelachtig of het afgebeelde kind haar eigen kind was.

Noten

- i In bruikleen van de Fundación Casa Ducal de Medinaceli.
- ii De vrouw met de baard.
- iii <https://rkd.nl/en/explore/artists/66553> (Ned. Inst. voor Kunstgeschiedenis)
- iv Destijds eigenaar van Casa de Pilatos in Sevilla, thans museum. Het schilderij hing daar in zijn eetzaal.
- v Een jongen met een klompvoet (Louvre), een oude man met neurofibromatose (Keulen), een filosoof met een rhachiti-

sche borst (Prado)

- vi A. Pancorbo, *The Spanish Painting Collection*, in *The Prado Guide*, M.D. Jiménez-Blanco, 3rd ed (Madrid: Museo Nacional del Prado, 2011), 76-83
- vii Lid van de Orde van het Kruis van Christus door paus Urbanus VIII (1568-1644) ingesteld in 1626.
- viii Apollo
- ix Bij eenzijdige amastie is de localisatie ook meer lateraal. (Semin. Diagn Pathol 2019, 36: 11-15)
- x Vanwege het tijdsbeloop van 15 jaar alleen de benigne zoals zwangerschapsluteoma, hyperreactio luteinalis en androblastomen
- xi zoals Brennertumoren, dermoidcysten, en cystadenomen.

Referenties

1. Turnbridge MG, *La Mujer Barbuda by Ribera, 1631: a gender bender*. QJM. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/qjmed/hcq254> 733-736
2. Verhoeven ATM., Mastboom JL, Van Leusden HAIM *et al*, *Virilization in pregnancy coexisting with an (ovarian) mucinous cystadenoma. A case report and review of virilizing ovarian tumors in pregnancy*. Review. Obst Gyn Survey 1973; 28: 597-622.
3. Haji GA, Sharma, S., Babu M. *et al*. *Androgen Secreting Steroid Cell Tumor of the Ovary in a Young Lactating Women With Acute Onset of Severe Hyperandrogenism: A Case Report and Review of the Literature*. J Med Case Rep 2007 Dec 18;1:182. doi: 10.1186/1752-1947-1-182:
4. Vullink A, Vermes I, Kuijper Ph *et al*, *Steroid cell tumour not otherwise specified during pregnancy: a case report and diagnostic work-up for virilization in a pregnant patient*. Eur J Gynecol Reprod Biol 2004; 112: 221-7.
5. Deknuydt M, Dumont A, Bruyneel A *et al*, *Recurrent maternal virilization during pregnancy in patients with PCOS: two clinical cases*. Reprod Biol Endocrinol 2018;16(1): 107
6. Laven JSE, *Ongesteld is welgesteld*, Oratie Erasmus Universiteit R'dam, 26 11 2010
7. Van Noord PA, Dubas JS, Dorland M, *et al*. *Age at natural menopause in a population-based screening cohort: the role of menarche, fecundity, and lifestyle factors* Fertil. Steril 1997; 68: 95-102.
8. Te Velde ER. Pearson PL. *The variability of female reproductive ageing*. Human Reproduction Update, 2002; 8: 141-154
9. Eijkemans MJC, Van Poppel F, Habbema DF, *et al* *Too old to have children? Lesson from natural fertility populations*, Human Reproduction 2014; 29 (6): 1304-12.
10. Gottschalk MS, Eskild A, Hofvind S *et al*, *Temporal trends in age at menarche and age at menopause: a population study of 312.656 women in Norway*. Human Reproduction pp.1-8, 2020 doi:10.1093/humrep/dez288.